	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: Бесінші</p>
---	---	--------------------------------------	-----------------------------

Дәріс бойынша әдістемелік нұсқау

Дәрісте қарастырылған мәселелерді толық меңгеру үшін дәріс мазмұнындағы негізгі ұғымдарға, олардың беретін мағынасына, қызметіне, қолданысына ерекше назар аударып, негізгі мәселеге байланысты ғылыми тұжырымдарды салыстырып, саралау қажет.

Пайдаланылған әдебиет:

1. Аханов К. Грамматика теориясының негіздері. – Алматы: Санат, 1996.
2. Хасенов Ә. Тіл білімі. – Алматы: Санат, 1996.
3. Қазақ грамматикасы. – Астана: 2002.
4. Исаев С. Қазақ тілі жайында ойлар. – Алматы, 1997.
5. Оралбай Н. Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы. – Алматы, 2007.
6. Омарова А. Қазақ тіліндегі нөлдік морфеманың функционалдық және семантикалық аспектісі//ДДА. – Алматы, 2006.

№7 - дәріс

Тақырыбы: Зат есім, лексика - грамматикалық сипаты.

Мақсаты: Зат есімнің негізгі сөз таптарына жататыны, сөз табы ретіндегі лексика-семантикалық, грамматикалық белгілері, зат есімнің грамматикалық категориялары және түрлену жүйесі туралы түсінік беру.

Дәріс жоспары:

1. Зат есімнің лексика-семантикалық және грамматикалық құрылымы, сипаты
2. Зат есімнің грамматикалық категориялары және парадигмасы
3. Көмекші есімдер

Негізгі ұғымдар: абстракция, парадигма, жекелік, көптік, тәуелдік, септік категориялары, жай септеу, тәуелді септеу, ортақ және оңаша тәуелдену.

Дәріс мәтіні

Сөз таптарының ішінде грамматикалық құрылысы, синтаксистік қызметі жағынан ерекшеленетін негізгі сөз таптарының бірі – зат есім.

Зат есім – заттың атын, жанды-жансыз ұғымдардың атауын білдіріп, сөйлемде негізінен бастауыш пен толықтауыш болатын толық мағыналы сөздер табы [1, 95].

Зат есімдердің жеке сөз табы ретіндегі лексика-грамматикалық ерекшеліктері оның мағыналық және құрылымдық топтарын анықтауға мүмкіндік береді.

Зат есімдер мағыналық сипатына қарай бірнеше топқа бөлінеді.

	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: Бесінші</p>
---	---	--------------------------------------	-----------------------------

А. Байтұрсынов зат есімдерді семантикалық сипатына қарай деректі, дерексіз, жалпы, жалқы [2, 203], А. Ысқақов нақты, абстрактілік, жалпы, жалқы, даралау, жинақтау, жеке және топтау деп бөледі [3, 195].

А. Ысқақов эмоциялы-экспрессивтік, персондық, бейперсондық зат есімдерді де зат есімнің семантикалық және грамматикалық ерекшеліктері бар тобы ретінде көрсетеді [сонда].

Н. Оралбай зат есімдерді адамзат, ғаламзат атаулары; жалпы, жалқы зат есімдер; деректі-дерексіз; дара жинақтық мағыналы; әр түрлі реңк мәнді зат есімдер тәрізді топтарға бөледі [4, 86].

«Қазақ грамматикасында» зат есімнің лексика-грамматикалық топтары адамзат, ғаламзат, жалпы және жалқы, көптік мәнді, реңдік және үстеулік мәнді, эмоция-экспрессия реңі бар түрлерге жіктелген [5, 442].

Зат есімнің мағыналық топтарының ішінде адамзат және ғаламзат есімдері бұған дейінгі еңбектерде кімдік, нелік, бейперсондық, персондық болып түрліше аталып келген.

Морфологиялық құрылымы жағынан зат есімдер, түбір, туынды сөздерден, біріккен, қос, қысқарған сөздерден, сондай-ақ күрделі құрылымнан тұрады.

Зат есімдердің түрлену жүйесі оның грамматикалық категорияларымен анықталады. Грамматикалық категорияларға қатысы тұрғысынан көптелу, септелу, тәуелдену жүйесіндегі мағыналық ерекшеліктері көптік, септік, тәуелдік категорияларымен байланысты.

Зат есімдердің сан-мөлшерлік, тәуелділік немесе меншіктілік-объективтілік сияқты грамматикалық мағыналары және олардың сөйлемде басқа сөздермен грамматикалық қарым-қатынасқа түсуі көптік, тәуелдік және септік жалғаулары арқылы жүзеге асады.

Көптік жалғауының жалғануы зат есімдерді жекеше, көпше топтарға бөлуге ғана негіз болмай, өзі жалғанған сөздерге көптік мағынамен қатар жинақтау, сый тұту, құрметтеу, тұспалдау, болжау мағыналарын да үстейді. Көптік жалғауының қолданысындағы мұндай ерекшеліктер оның жалпы сөз бен сөзді байланыстырушылық қызметінен басқа да қызмет атқаруынан көрінеді. А. Ысқақов, С. Исаевтардың еңбектерінде көптік жалғауының қызметіндегі мұндай ерекшеліктер кеңірек қарастырылып, ғылыми негізде дәлелденген.

Зат есімдердің тәуелденуі, яғни тәуелдік категориясы – түркі тілдерін басқа жүйедегі тілдерден құрылымдық жағынан ерекшелендіретін белгілердің бірі. Белгілі бір заттың иеленуші үш жақтың біріне меншіктілігін білдіруде тәуелдік категориясы арқылы меншіктеуші жақ пен меншіктелуші зат қатар көрсетіледі. Осы орайда тәуелдік категориясының бір тәсілі ретінде тәуелдік жалғаулары да ерекше қызмет атқарады. Түркі тілдеріндегі тәуелдеу категориясы бір заттың екінші затқа меншіктелуін ғана білдіріп қоймайды, сонымен бірге оның қай жаққа қатысты екендігін де білдіреді [6, 150].

	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: Бесінші</p>
---	---	--------------------------------------	-----------------------------

Зат есімдер грамматикалық және кеңістікті білдіретін септік жалғаулары арқылы түрлену жүйесіне түседі. Септік категориясы – есім сөздердің ішінде зат есімдерге тән грамматикалық категориялардың бірі. Септік жалғаулары арқылы зат есімдер өзара бір-бірімен немесе басқа сөздермен байланысқа түседі. Соның нәтижесінде грамматикалық тұрғыдан құрылымдық және мағыналық өзгеріске ұшырайды.

Септік жалғаулары тек зат есімге немесе зат есімдердің орнына жүретін сөздерге ғана тән. Ал басқа сөз таптарының септік жалғауларын қабылдауы заттану, яғни субстантивтенумен байланысты.

Зат есімнің грамматикалық тұрғыдан өзгеріске түсуінің бір жолы – оның жіктелуі [5, 458].

Бірақ зат есімдердің барлығы бірдей жіктік жалғауын қабылдай бермейді. Олардың ішінде адамға, оның кәсібіне, қызметіне, тегіне, мамандығына қатысты зат есімдер ғана жіктеледі.

Ғалым Н. Оралбай зат есімдердің жіктелуін олардың синтаксистік қызметімен байланыстырады [4, 125]. Жіктік жалғаулары баяндауыш болатын сөздерге жалғанатындықтан, зат есімдер де баяндауыш қызметінде жіктеу жүйесімен толық түрленеді.

Ал басқа мағыналық топтары қолданылу ыңғайына қарай субъектілік мәнге ие болған жағдайда ғана жіктік жалғауын қабылдайды.

Зат есімдердің ішінде түпкілікті мағынасы мен қызметінен бүтіндей не жартылай айырылып көмекші сөз қызметінде қолданылатын сөздер де бар. Ондай сөздер көмекші есімдер болып табылады. Олар өздеріне тән лексикалық мағыналары нәтижесінде морфологиялық жағынан зат есімдерше түрленіп, синтаксистік жағынан кейде жеке дара мүше есебінде, кейде күрделі мүше құрамында қолданылып отырады.

Көмекші есімдердің зат есімдерден айырмашылығы: мағыналық жағынан дерексізденуі және семантикалық тұрғыдан нақтылы бір ұғымды өзінен бұрын тұрған есім сөзге тіркесу арқылы ғана білдіруінде.

Тілдегі көмекші есімдер білдіретін мағынасының сипатына қарай горизонталь бағыттағы кеңістік қатынасты, вертикаль бағыттағы кеңістік қатынасты және көлемдік кеңістік қатынасты білдіретін көмекші есімдер болып үш топқа бөлінеді [5, 458].

А. Ысқақов көмекші есімдердің бойында зат есімдерге тән семантикалық дербестік те, морфологиялық жағынан дәл сол зат есімдердей түрлену қабілеті де толық сақталатындығын айта отырып, синтаксистік қызметі мен морфологиялық формаларында бір-бірінен айырмашылық болмайтындықтан олардың семантикалық жағынан мағынасына қарай синонимдес (мәндес) және антонимдес (қарсы мәндес) болып келетінін ескертеді [3, 208].

	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: Бесінші</p>
---	---	--------------------------------------	-----------------------------

Сондай-ақ негізгі сөздерге үстейтін қосымша мағыналарына қарай көлемдік және мезгілдік қатынастарды білдіретіндігін де атап өтеді.

Н. Оралбай «көмекші есім септік жалғауын тіркестіретін саты, жалғастырушы қызметін атқарады» [4, 116] дей келе, көмекші есімдерді септік категориясының бір көрсеткіші ретінде қарастырады.

Сан жағынан аздығына қарамастан, көмекші есімдердің қолданылу өрісі кең. Соған орай олар тілімізде зат есімдермен тіркесіп немесе дербес түрде ерекше қызмет атқарады. Семантикалық сипаты мен грамматикалық қолданысындағы осындай белгілері көмекші есімдер жалпы көмекші сөзден, оның ішінде шылаулардан ерекшеленеді.

Тұжырымдар

1. Зат есімдер мағыналық және құрылымдық жағынан ерекшеленеді.
2. Зат есімдердің грамматикалық категориялары – оның түрлену жүйесінің негізі.
3. Көмекші есімдер – зат есімдердің септік категориясының ерекше бір түрі.

Бақылау сұрақтары:

1. Зат есімнің лексика-грамматикалық сипаты

Дәріс бойынша әдістемелік нұсқау

Зат есімдердің лексика-грамматикалық сипаты, грамматикалық категориялары, түрленуі және көмекші есімдердің мағыналық-қолданыстық ерекшеліктерін толық меңгеру үшін аталған мәселелерге қатысты негізгі ұғымдарға көңіл бөліп, осы орайда айтылған ғылыми тұжырымдарды өз бетімен тереңдете қарастырған жөн.

Пайдаланылған әдебиет:

1. Салқынбай А. Абақан Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік. – Алматы, 1998.
2. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы 1992.
3. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Алматы, 1992.
4. Оралбай Н. Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы. – Алматы, 2007.
5. Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002.
6. Аханов К. Грамматика теориясының негіздері. – Алматы, 1996.
7. Шәкенов Ж., Қазіргі қазақ тіліндегі сын есімдер категориясы. – Алматы, 1961
8. Маманов Ы. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы, 2007.